

VIDINIAI NERAMUMAI LIETUVOS RESPUBLIKOJE 1919–1940 METAIS

Andriejus Stolarovas

Abstract

During the interwar period in Europe, internal disturbances were not an uncommon form of domestic tension and conflict. This paper looks into the concept and characteristics of domestic disturbances in Lithuania in the period 1918 to 1940. The aim is to show the opportunities for organising such disturbances and the legal regulation of their control, including the use of the army to quell them. The legal regulation of the possibilities to use the army during the disturbances, and the situational circumstances of using troops in such cases in Lithuania, are compared with similar cases in other East-Central European countries, such as Estonia, Latvia and Poland.

Key words: internal disturbances, uprising, coup, putsch, military law and justice.

99

ANOTACIJA

Tarpukariu Europoje vidaus neramumai nebuvo neįprasta valstybių vidaus įtampos ir konflikto forma. Straipsnyje nagrinėjama vidaus neramumų, kilusių Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m., samprata ir požymiai. Siekiama atskleisti galimybių kelti tokius neramumus ir jų suvaldymo teisinį reguliavimą, kariuomenės pasitelkimą vidaus neramumams malšinti. Teisinis galimybių panaudoti kariuomenę neramumų metu reguliavimas ir situacinės kariuomenės naudojimo tokiais atvejais aplinkybės Lietuvoje lyginamos su pavydžiais kitose Vidurio Rytų Europos šalyse – Estijoje, Latvijoje ir Lenkijoje.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: vidaus neramumai, sukilimas, perversmas, pučas, karinė teisė ir teisingumas.

Andriejus Stolarovas, dr., second lieutenant, Lithuanian Armed Forces, Mechanised Infantry Brigade 'Iron Wolf' (Mechanizuotoji pėstininkų brigada „Geležinis Vilkas“), Karaliaus Mindaugo g. 11, LT-55025 Rukla, Jonavos r., Lithuania. E-mail: andriejus.stolarovas@mil.lt

*Vis saepe violat jus.
(Jėga dažnai pažeidžia teisę.)*

Per visą Pirmosios Lietuvos Respublikos (1918–1940 m.) gyvavimo laikotarpį įvyko nemažai vidaus neramumų, kitų vidaus incidentų, kurių metu situacijai sureguliuoti būdavo pasitelkiamos pagrindinės valstybės jėgos struktūros – kariuomenė, policija, saugumas, prokuratūra ir teismai. Ne išimtis buvo ir kitos kaimyninės Baltijos valstybės (Latvija, Estija) ir Lenkija, kurios įtampos situacijoms likviduoti pasitelkdavo kariuomenę.

100

Vidaus neramumai pirmiausia sietini su tokiais vidaus konfliktų formomis kaip sukilimas¹, pučas², perversmas³, kurie traktuojami kaip vidaus problema. Tai konfliktai, kurie neturėjo tarptautinio ar netarptautinio konflikto požymių⁴, nors egzistavo tam tikros faktinės aplinkybės pvz., suirutė, politinė komplikacija, konfrontacija valstybėje, netgi disidentinio judėjimo apraiškos (pvz., plečkaitininkai), tačiau jie nebuvo intensyvūs, opozicinės jėgos buvo silpnai organizuotos, neturėjo aiškios vadovybės, nesugebėjo efektyviai veikti, stokojo ginklų ir nekontroliavo teritorijos, (ne)vykdė pavienius ginkluotus išpuolius. Šiems vidiniams incidentams būdinga tam tikra įtempta situacija, kilusi dėl įvairių politinių, socialinių ir ekonominių veiksnių. Jiems užkardyti naudoti valstybės inspiruoti prievartos veiksmai. Tokio pobūdžio prievartos veiksmai neišaugdavo į atvirą ginkluotą kovą, o ginklai būdavo naudojami labiau kaip įbauginimo priemonė.

Vidaus neramumų metu valstybė sugebėjo užtikrinti suverenumą, teritorinį vientisumą ir visuomenės apsaugą – kontroliavo jėgas, norėjusias nuversti teisėtą vyriausybę (išskyrus 1926 m. karinį perversmą) ir perimti valdžią, siekdama susidoroti su oponentais, naudojo kariuomenę, nes neramumų metu sukeltos situacijos kėlė

¹ Specializuoti žodynai apibrėžia sukilimą kaip organizuotą judėjimą, kurio tikslas – nuversti esamą valdžią ardomąja veikla ir ginkluotais veiksmais (*Enciklopedinis karybos žodynas*. Vyr. red. Z. KULYS. Vilnius, 2008, p. 563).

² Žodynai „pučo“ sąvoką apibrėžia kaip karinį valstybės perversmą arba avantiūristinį mėginimą jį padaryti (VAITKEVIČIŪTĖ, Valerija. *Tarptautinių žodžių žodynas*. T. 2. Vilnius, 2000, p. 365).

³ Specializuoti žodynai apibrėžia karinį perversmą kaip valstybinės valdžios prievartinį pakeitimą, kai politinį valstybės valdymą perima kariuomenė (*Enciklopedinis karybos žodynas...*, p. 247).

⁴ Nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvos ginkluotosios pajėgos konflikto atveju vadovavosi karo aukų apsaugą ir kariavimo taisyklės reglamentavusiomis tarptautinės humanitarinės teisės normomis, kurias galima sugrupuoti į dvi šakas – Ženevos teisę, kuri labiau susijusi su karo aukų apsauga, ir Hagos teisę (1899, 1907 m. konvencijos), kuri susijusi su kariavimo priemonių ir metodų ribojimais. Nepriklausomybės kovų metu Lietuvos kariuomenė rėmėsi vietos poreikiams pritaikytu 1920 m. Sausumos karo teisių ir būdų kodeksu, kuriame buvo įtvirtintos asmenų, kurie pripažįstami kombatantais, nustatymo sąlygos, elgesys su karo belaisviais, kariavimo metodai ir priemonių ribojimas, pagrindinės taisyklės dėl civilių ir kultūros vertybių apsaugos, okupavusios valstybės elgesio apribojimai, kariuomenės panaudojimo galimybės konflikto metu, ir numatyta valstybės atsakomybė už kariuomenės vykdytus veiksmus.

grėsmę konstitucinei santvarkai ir visuomenės rimčiai bei valstybės saugumui. Tuo metu valstybėje / jos dalyje veikė ypatingas teisinis režimas, kuris leido taikyti valstybės Konstitucijoje bei įstatymuose nustatytus apribojimus ir kitus suvaržymus, nepaprastąsias priemones.

Todėl straipsnyje siekiama išanalizuoti vidinių neramumų, kilusių nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m., sampratą ir požymius, įvertinti teisinį reguliavimą, atsižvelgiant į neramumų pavyzdžius kaimyninėse valstybėse. Siekiant tikslo keliami uždaviniai: apibrėžti vidinių neramumų, kaip tam tikro konflikto, sampratą, išnagrinėti teisinį kariuomenės naudojimo neramumų metu reguliavimą, išskirti kariuomenės, kaip valstybės ginkluotos / karinės jėgos, naudojimo situacines aplinkybes Vidurio Rytų Europos (Baltijos) regione.

Nagrinėjama tematika yra gana menkai tyrinėta. Galėtume išskirti tik tam tikrus tematikos aspektus, tačiau su tema susijusių įvairių mokslinių studijų ir publikacijų, atsiminimų yra daug, paskelbta nemažai dokumentų. Vidaus neramumų tematika pateikta daugiausia politiniu, kiek mažiau – kariniu, tačiau ne teisiniu aspektais.

Šioje publikacijoje daugiausia remtasi tik su nagrinėjama tema tiesiogiai susijusiais lietuvių ir užsienio autorių darbais⁵. Buvo naudojami įvairaus pobūdžio proginiai ir informaciniai bei enciklopediniai leidiniai⁶, pastaruosius naudoti buvo tikslinga siekiant aptarti teisines sąvokas, terminus.

Publikacijos rengimo metu buvo peržiūrėta gausi įvairių archyvinių ir (ne)publikuotų šaltinių grupė, istoriografinės pozicijos, kurių visų išsamiai aptarti neįmanoma. Pagrindiniai šaltiniai, naudoti šioje publikacijoje, yra saugomi Lietuvos centriname

⁵ RAUN, Toivo U. *Estonia and the Estonians*. 2nd Ed. Stanford, CA, 1991; PLAKANS, Andrejs. *The Latvians: A Short History*. Stanford, CA, 1995; RAUCH, Georg von. *The Baltic States: the Years of Independence, 1917–1940: Estonia, Latvia, Lithuania*. New York, NY, 1995; RUDIS, Gediminas. Petro Kubiliūno malonės prašymai (1934–1937). *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997. Vilnius, 1998, p. 300–330; ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius, 2000; VARRAK, Toomas. Estonia: Crisis and 'Pre-Emptive' Authoritarianism. In *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*. Ed. by D. BERG-SCHLOSSER, J. MITCHELL. Houndmills-Basingstoke, 2000, pp. 106–128; BUTKUS, Zenonas. Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 69–82; ŽILYS, Juozas. Latvijos Respublikos Konstitucija (*Satversme*). In BACEVIČIUS, Vaidotas; BEINORAVIČIUS, Darius; BIRMONTIENĖ, Toma et al. *Konstitucinio reguliavimo įvairovė*. Vilnius, 2006, p. 207–272; BRZOZA, Czesław; SOWA, Andrzej Leon. *Historia Polski 1918–1945*. Kraków, 2006; KUODYS, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009; VALGE, Jaak. Foreign Involvement and Loss of Democracy, Estonia 1934. *Journal of Contemporary History*, 2011, vol. 46, no. 4, pp. 788–808; *Lietuvos III Seimas – 1926–1927 išbandymų metai*. Sud. S. KAUBRYŠ, A. VYŠNIAUSKAS. Vilnius, 2013; TAMOŠAITIS, Mindaugas; SVARAUSKAS, Artūras. *Nuo Kazio Grinius iki Antano Smetonos. Valdžios ir opozicijos santykiai Lietuvoje 1926–1940 metais*. Vilnius, 2014; *Apvėrsums. 1934. gada 15. maija notikumi avotos un pētījumos*. Sast. Ē. JĒKABSONS, V. ŠČERBINSKIS. Rīga, 2012; ЖАГАРС, Эрик. Фашистский переворот 15 мая 1934 года. In *Латвия на грани эпох*. Т. II. Ред. Л. ЗИЛЕ, И. ДАУДИШ, Э. ПЕЛКАУС. Рига, 1988, с. 59–77; ВАЛГЕ, Яак. Содействовала ли Москва государственному перевороту в Эстонии 1934 г.? *Новейшая история России*, 2013, № 2, с. 92–114.

⁶ *Lietuvos komunistų partija skaičiais 1918–1975*: statistikos duomenų rinkinys. Vilnius, 1976.

valstybės archyve – Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos (f. 383), Ministrų kabineto (f. 923) ir Kariuomenės štabo (f. 929) fonduose. Atliekant tyrimą itin svarbūs buvo vietos nacionalinius įstatymus, įsakymus ir kitus norminius teisės aktus skelbę periodiniai leidiniai „Lietuvos aidas“, „Laikinosios vyriausybės žinios“, vėliau – „Vyriausybės žinios“ ir Lenkijos leidiniai – „Dziennik Praw Państwa Polskiego“, nuo 1919 m. leistas pavadinimu „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej“ (Lenkijos Respublikos įstatymų laikraštis). Ne mažiau svarbūs buvo nagrinėjamo laikotarpio teisės aktų rinkiniai ir jų komentarai⁷. Tyrimui aktualūs buvo krašto apsaugos žinybiniai įstatymo įgyvendinamieji teisės aktai – įsakymai, direktyvos, instrukcijos. Juose skelbti tiek teisės aktai, tiek teismų jurisprudencija.

Naudotasi ir bendrąja periodine spauda – politiniais ir visuomeniniais laikraščiais, kuriuose apžvelgiami įvairūs su nagrinėjamo laikotarpio kariuomenės vidaus ir išorės gyvenimo problemomis susiję klausimai. Tai „Lietuvos aidas“, „Lietuvos žinios“, „Lietuvos ūkininkas“, „Lietuvių dienos“. Aktualūs ir naudingi išlieka nagrinėjamų įvykių amžininkų atsiminimai⁸, jų moksliniai darbai⁹ ir sudaryta sukilimų, pučių, perversmų apžvalga¹⁰.

102

1. Teisės aktai, reglamentavę kariuomenės naudojimą vidiniams neramumams malšinti

Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu kariuomenės naudojimas vidinių neramumų metu buvo įtvirtintas įstatymu ir užtikrintas (jei reikalinga) valstybės prievarta. Teisinis reguliavimas buvo suvokiamas kaip tam tikras socialinis žmonių elgesį suvaldantis ir kontroliuojantis instrumentas, nes pagrindinis jo subjektas buvo valstybė, jos institucijos, kurios atstovams buvo suteiktos teisės naudoti tam tikras ir net kraštutines prievartos formas.

Pagrindinės kariuomenės naudojimo vidinių neramumų metu apibrėžtys nusakytos aukščiausiuose valstybės įstatymuose – Konstitucijose, nepaprastąją (ypatingąją) padėtį reglamentavusiuose įstatymuose, kituose žinybiniuose įstatymo įgyvendinamuosiuose teisės aktuose – įsakymuose kariuomenei, statutuose, direktyvose, aplin-

⁷ *Sausumos karo teisių ir būdų kodeksas*. Išv. V. SRUOGIENĖ. Kaunas, 1920; *Laikininis įgulos statutas*. 2-oji laida. Kaunas, 1920; *Vidaus tarnybos statutas*. D. 5: *Įgulos tarnyba*. 3-ioji laida. Kaunas, 1932.

⁸ RAŠTIKIS, Stasys. *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*. D. 1. Los Angeles, 1956; GRINIUS, Kazys. Apie 1926 metų gruodžio 17-osios dienos perversmą. In EIDINTAS, Alfonsas. *Kazys Grinius. Ministras pirmininkas ir prezidentas*. Vilnius, 1993, p. 147–191; PYRAGIUS, Jonas. *Kovosiui, kol gyvas*: atsiminimai. Sud. D. PYRAGIŪTĖ-GORDON. Kaunas, 1993.

⁹ RĖMERIS, Mykolas. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Sud. M. MAKSIMAITIS. Vilnius, 1990.

¹⁰ POVILAITIS, Augustinas. *Neramios dienos: sukilimai Lietuvoje nuo nepriklausomybės atgavimo iki šių metų [1939] sausio mėn. 1 dienos*. Kaunas, 1996.

kraščiuose ir taisyklėse. O ir baudžiamoji atsakomybė už valstybės vidaus incidentų grupei priskirtinus nusikaltimus – sukilimus, pučius, perversmus, riaušes, maištus, demonstracijas ir pan. – taikyta tik pagal valstybės nacionalinę teisę. Lietuvos valstybė buvo pajėgi įgyvendinti savo valdžią, užtikrinti tvarką ir saugumą, vadovaudamasi vietos teise, nes kitokiu atveju būtų reikėję taikyti Tarptautinę humanitarinę teisę¹¹, kuri buvo taikoma jau Nepriklausomybės kovų metu (1918–1920 m.) ir prireikus galėjo būti pasitelkta.

Pagrindiniame, svarbiausiame ir aukščiausiame teisinės galios valstybės įstatyme – Konstitucijoje – tiek karo, tiek taikos metu buvo numatytos nepaprastosios (ypatingosios) padėties funkcionavimo galimybės naudojant kariuomenę vidiniams incidentams užkardyti.

1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos valstybės laikinosios konstitucijos pamatinių dėsnių 25 str. numatė galimybę karo ar taikos metu valstybei gresiančiam sukilimui ar riaušėms likviduoti taikyti ypatinguosius įstatus¹², kurie įgalino pasitelkti kariuomenę. 1922 m. Lietuvos valstybės konstitucijos 32 str. ir 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 34 str. nurodyta, kad, kilus ginkluotam sukilimui ar kitokiems pavojingiems neramumams valstybėje, joje arba tam tikrose jos dalyse, gali būti įvesta karo arba kita nepaprastoji padėtis, o situacijai sureguliuoti leista pasitelkti ginkluotąją jėgą¹³. 1938 m. Lietuvos Konstitucijos 138 str. skelbė, kad pavojaus viešajai tvarkai arba valstybės saugumui metu valstybėje arba jos dalyje gali būti paskelbtas nepaprastasis metas – sustiprintos valstybės apsaugos metas arba valstybės gynimo metas¹⁴. Tačiau ne tik Lietuvos Respublikos Konstitucija, bet ir specialieji įstatymai reglamentavo ginkluotų neramumų likvidavimo galimybę pasitelkiant karinę jėgą.

Taigi nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje veikė dvi nepaprastosios (ypatingosios) padėties rūšys (karo padėtis ir sustiprinta apsauga), leidusios valstybės jėgos struktūroms panaudoti prievartos formas. Ilgiausiai Lietuvoje veikė karinis teisinis-administracinis režimas – karo padėtis. Politinį sprendimą įvesti karo padėtį Lietuvoje nulėmė išorinis veiksnys – ginkluotas konfliktas (Nepriklausomybės kovos, įtempta situacija pasienyje ir dvišalio karinio konflikto grėsmė) ir vidinis veiksnys – nepaprastoji situacija (sukilimai, pučai, perversmai).

1919 m. vasario 7 d. buvo priimti ir iki 1938 m. lapkričio 1 d. visoje (dalyje) valstybės teritorijos galiojo, išskyrus trumpus tarpsnius 1920 m. kovo–liepos¹⁵ 1926 m.

¹¹ *Sausumos karo teisių ir būdų kodeksas...*

¹² Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai. *Lietuvos aidas*, 1918-11-13, nr. 130 (178), p. 3.

¹³ Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios* (toliau VŽ), 1922-08-06, nr. 100; Lietuvos Valstybės Konstitucija. VŽ, 1928-05-25, nr. 275.

¹⁴ Lietuvos Konstitucija. VŽ, 1938-05-12, nr. 608, p. 237–245.

¹⁵ Įstatymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios* (toliau LVŽ), 1920-03-04, nr. 20, p. 5; Įstatymas karo stoviuvi įvesti. LVŽ, 1920-07-24, nr. 41.

birželio–gruodžio mėn., Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai, vélesni jų pakeitimai ir papildymai buvo pagrindiniai karo padėtį reglamentavę teisės aktai¹⁶. Jie leido karinei administracijai suvaržyti konstitucines fizinių ir juridinių asmenų laisves ir teises, apriboti jų veiklą, sugriežtino ir numatė administracinę (bauda, areštas, ištrėmimas, izoliavimas koncentracijos arba darbo stovykloje) ir baudžiamąją (įkalinimas kalėjime, mirties bausmės skyrimas) atsakomybę už nusižengimus ir nusikaltimus, įvedė cenzūrą, įsteigė karinius teismus¹⁷. Šį teisinį režimą patikėta administruoti Krašto apsaugos ministerijai, konkrečiai – karo komendantams, kuriems turėjo talkinti ne tik kariai, bet ir policininkai¹⁸, šauliai, sukarintų organizacijų nariai.

Taikos metu riaušių, maištų, streikų ar kitų panašių vidinių neramumų ar ekstremalių situacijų atveju buvo įvedama kita nepaprastoji (ypatingoji) padėtis – valstybės sustiprinta apsauga, kurios metu viešąją tvarką ir apsaugą vykdė Vidaus reiklų ministerijai pavaldūs apskričių viršininkai ir policija, kuriems talkino kariai ir šauliai bei sukarintų organizacijų nariai. Šį teisinį režimą reglamentavo 1925 m. gegužės 19 d. priimtas Sustiprintos apsaugos įstatymas¹⁹, kuris įsigaliojo tik 1938 m. gruodžio 10 d., kai buvo įvestas dėl studentų sukeltų neramumų Kauno mieste ir apskrityje²⁰, o 1939 m. kovo 22 d. – visoje Lietuvoje²¹. 1939 m. gegužės 10 d. įsigaliojus Nepaprastojo meto įstatymui, valstybėje galėjo būti įvesta karo padėtis (valstybės gynimo metas) arba sustiprinta apsauga (sustiprintos apsaugos metas). Tačiau reikalui esant buvo įvedamas tik vienas iš minėtų išimtinių režimų, priklausomai nuo aplinkybių ir situacijos sudėtingumo²².

Mūsų nagrinėjamu atveju egzistavo valstybinio masto rizikos veiksniai, dėl kurių valstybėje ar jos dalyje tam tikriems incidentams likviduoti buvo pasitelkta kariuomenė, tai buvo dažniausiai dėl kilusio sukilimo, pučo, perversmo, rečiau dėl masinių

¹⁶ Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai. LVŽ, 1919-03-05, nr. 4, p. 1–2; Ypatingi Valstybės Apsaugos Įstatai. LVŽ, 1919-04-04, nr. 5, p. 2; Ypatingų Valstybės Apsaugos Įstatų § 14 papildymas. LVŽ, 1920-03-18, nr. 23, p. 2; Ypatingų Valstybės Apsaugos Įstatų § 8 pakeitimas ir papildymas. VŽ, 1920-10-22, nr. 49, p. 2; Ypatingų Valstybės Apsaugos Įstatų papildymas ir pakeitimas. VŽ, 1921-11-15, nr. 73, p. 2; Ypatingų Valstybės Apsaugos įstatų pakeitimas. VŽ, 1924-04-10, nr. 156, p. 4; Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas. VŽ, 1928-10-29, nr. 287, p. 12; Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas. VŽ, 1934-07-12, nr. 450, p. 1, 2; Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas. VŽ, 1936-05-07, nr. 532, p. 5; Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas. VŽ, 1936-11-12, nr. 557, p. 2–3.

¹⁷ STOLIAROVAS, Andriejus. *Lietuvos Respublikos kariniai teismai 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2012.

¹⁸ Milicijos įstatymas. LVŽ, 1920-05-20, nr. 32, p. 1.

¹⁹ Sustiprintos apsaugos įstatymas. VŽ, 1925-06-13, nr. 194, p. 1; Sustiprintos apsaugos įstatymo pakeitimas. VŽ, 1934-07-12, nr. 450, p. 2; Sustiprintos apsaugos įstatymo pakeitimas. VŽ, 1936-11-12, nr. 557, p. 3.

²⁰ Įvestas sustiprintos apsaugos metas Kauno mieste ir apskrityje. *Lietuvos ūkininkas*, 1938-12-15, nr. 50, p. 1, 2.

²¹ KUODYS, M. Op. cit., p. 39.

²² Nepaprastojo meto įstatymas. VŽ, 1939-05-10, nr. 644, p. 303–304; Nepaprastojo meto įstatymo pakeitimas. VŽ, 1939-09-07, nr. 662, p. 588.

riaušių ir neramumų, provokacijų, diversijų, teroro aktų, nes tada buvo pasitelkiama policija. Šie veiksniai leido naudoti specifines priemones, padėjusias užtikrinti rimtą valstybęje.

Jau 1920 m. Laikinajame įgulos statute, o vėliau ir 1932 m. Vidaus tarnybos statute buvo numatyta galimybė panaudoti kariuomenę vidinių neramumų (riaušių, masinių pasipriešinimų) ir ekstremalių situacijų metu (žmonėms ir turtui gelbėti per gaisrus, potvynius, pabėgusiems nuteistiesiems, plėšikams ir kontrabandininkams gaudyti). Kreiptis pagalbos į karinio vieneto vadą, įgulos viršininką arba diviziono vadą apskrities arba nuovados viršininkas turėjo tik tokiais atvejais, jei milicija / policija nesugebėtų palaikyti viešosios tvarkos ir saugumo turimomis jėgomis ir priemonėmis. Tuo atveju buvo numatytas kovinės parengties karinis vienetas²³.

Išskirtinai 1920 m. vasario 22 d. Kauno įgulos sukilimo ir 1926 m. gruodžio 17 d. karinio perversmo metu Kauno mieste buvo paskelbta ir jau kitą dieną panaikinta apgulos padėtis, o likusioje šalies dalyje – karo padėtis²⁴. Pirmosios kaip tokios ypatingos padėties valstybės įstatymai nenumatė, bet ji buvo minima ir nustatyta kaip galima karinės vadovybės įsakymuose, aplinkraščiuose ir kitose instrukcijose, tačiau teisinių pasekmių ji neturėjo, nes jau kitą dieną būdavo atšaukiama. O antroji palaikomas karinės, policinės ir civilinės administracijos struktūra kontroliavo visuomenės svetus.

Karinė diktatūra Lietuvoje nefunkcionavo, nors požymių²⁵, būdingų kariniam režimui, netruko – valstybėje tiek karo, tiek taikos metu galiojo nepaprastoji padėtis, politinė vadovybė dažnai būtent dėl vidaus, o ne dėl išorės saugumui kilusių grėsmių, t. y. viešajai tvarkai palaikyti ir teisingumui vykdyti, pasitelkė karines struktūras, joms talkinusią policiją, kuri XX a. 3-iojo dešimtmečio pabaigoje tapo vis svarbesne jėgos struktūra. Nemažai finansinių išteklių valstybė skyrė kariuomenei, kurios aktyviosios ir pasyvosios tarnybos kariai ėjo gana aukštas pareigas jėgos struktūrose (kariuomenėje, policijoje, saugumo struktūrose, prokuratūroje ir teisme).

Nepaprastąją padėtį reglamentavę teisės aktai buvo paremti carinės Rusijos imperijos teisės aktais arba perimti iš jos ir patobulinti, pritaikant vietos sąlygoms. Jie reglamentavo nepaprastosios padėties įvedimo ir įgyvendinimo tvarką, užtikrino teisėtus karinių vienetų veiksmus, kontroliuojant vidaus padėtį. Šie įstatymai ir su jų įgyvendi-

²³ *Laikinasis įgulos statutas...*, p. 3–4; *Vidaus tarnybos statutas...*, p. 41–43.

²⁴ Laikinosios karo valdžios atsišaukimas „[i] visuomenę“, [1926-12-17]. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau LCVA), f. 929, ap. 3, b. 547, l. 109; Karo stovio įvedimo aktai. *VŽ priedas*, 1926-12-31, nr. 242.

²⁵ Valstybėje valdžia buvo sukoncentruota vieno asmens (ginkluotųjų pajėgų vado) rankose, veikė karo padėtis, valstybės vidaus ir išorės saugumas, rimtis perduota kariuomenei, kariniams pareigūnams (pvz., karo komendantams), kuriems talkino kitos jėgos struktūros (pvz., policija), sukarintos organizacijos, veikė kariniai teismai, buvo suvaržytos valstybės piliečių teisės ir laisvės, persekietos ir kontroliuotos opozicinės jėgos ir t. t.

nimu susiję teisės aktai, jų nuostatos tarpusavyje nebuvo visiškai suderintos. Pagrindinės problemos buvo susijusios su vienos iš nepaprastosios padėties rūšių įvedimo pagrindu, karinių priemonių taikymu, karinių teisinių institucijų ir jų pareigūnų (pvz., karo komendantų) vykdyta veikla ir vykdytomis funkcijomis (neretai nekvalifikuoti ikiteisminiai tyrimai ir netinkami nusikalstamų veikų tyrimai teismuose).

2. Ginkluotos jėgos naudojimas vidiniams neramumams malšinti

106

Vidiniams valstybės incidentams reguliuoti taikytinos išimtinės priemonės buvo reglamentuotos konstitucinėmis nuostatomis ir specialiaisiais įstatymais. Įtampos situacijų metu teisėta politinė valdžia suteikė galią valstybės jėgos struktūroms veikti laikantis teisinės kontrolės principų, kurių teisėti ir tikslingi veiksmai buvo skirti tvarkai ir teisingumui valstybėje kurti ir padėčiai stabilizuoti.

Įvairią galimą karinę ir ginkluotą priešpriešą, incidentų ar konfliktų padarinius vienos valstybės teritorijoje stengtasi neutralizuoti naudojant pirmiausia karinę jėgą, o kitu atveju – policiją. Tačiau netgi vidaus neramumų metu, kai buvo pasitelkiama policija, kariuomenėje buvo palaikoma aukštesnė karinė parengtis, didesnė drausmė ir tvarka per visą įtemptos situacijos laiką.

Viso Baltijos regiono kontekste minėtini 1926 ir 1934 m. įvykiai, tiesiogiai susiję su vidaus konfliktais. Politinis ir socialinis nestabilumas valstybėje sukėlė valdžios krizę, kurios metu atsirado opozicinių grupių, siekusių įgyvendinti savo tikslus kova, neretai ginkluota, o į tokių grupių veiksmus teisėta politinė valdžia atsakydavo jėga.

2.1. 1926 m. gruodžio 17 d. karinis perversmas

Nepriklausomos Lietuvos egzistavimo laikotarpiu Lietuvoje netruko įtampos situacijų. Todėl jau 1926 m. liepos 2 d. Lietuvoje panaikinus nepaprastąją – karo – padėtį nesugebėta pašalinti grėsmės ir stabilizuoti padėtį valstybės viduje (politinių kalinių amnestija, kariuomenės ir policijos pertvarkymas, mirties bausmės panaikinimas ir t. t.). Nuogaštauta ir dėl netikro išorės pavojaus (galimo ir perdėto pavojaus dėl Lenkijos karinės intervencijos). Tai leido opozicinėms grupėms imtis neteisėtų veiksmų ir pasinaudojus proga antikonstituciniais veiksmais nuversti teisėtą valdžią. Vėliau jos legalizavo savo veiksmus, stabilizavo padėtį, atkūrė tvarką ir teisingumą²⁶.

²⁶ RÉMERIS, M. Op. cit., p. 214–215.

Dar 1925 m. sausio 7 d. buvo parengtas ir Kauno įgulos viršininko patvirtintas galimai Kauno mieste įvyksiančio sukilimo arba riaušių numalšinimo planas, tuo tikslu panaudojant kariuomenę. Planas buvo pristatytas Vyriausiojo štabo viršininkui ir patvirtintas kariuomenės vado²⁷. Tačiau karinė valdžia ir kariuomenė galėjo būti pasitelkiama tik tuo atveju, jei tvarkos negalėjo užtikrinti civilinė valdžia ir policija. Kuriant planą buvo koordinuojami KAM ir VRM veiksmai²⁸. Šiuo planu buvo bandoma pasinaudoti per 1926 m. gruodžio 17 d. karinį perversmą.

Būtent gruodžio 17 d. įvyko kelerius metus brandintas valstybės karinis perversmas, organizuotas dešinėsios politinės partijos grupės (tautininkų ir dalies krikščionių demokratų) ir aukštųjų karininkų atstovų, kurį įvykdė jiems artimi kariniai (pa)daliniai, talkinami paramilitarinių ir visuomeninių (šaulių, ateitininkų, neolituanų) organizacijų narių. Jiems vadovauti buvo patikėta gen. št. mjr. Povilui Plechavičiui, kuris buvo paskelbtas vyriausiuoju perversmo vadu ir laikinuoju karo diktatoriumi, vėliau valdžią perdavusiam civilinėms institucijoms. Perversmo metu ginkluotų karių buvo išvaikytas Seimas, prezidentas Kazys Grinius buvo izoliuotas Prezidentūroje, Vyriausybės nariai buvo internuoti Vyriausiajame kariuomenės štabe, namų arešto sąlygomis laikomi kiti politikos ir kariuomenės atstovai, o vėliau kai kurie politiniai konkurentai (socialdemokratai, valstiečiai liaudininkai) buvo net išstremti į Varnių koncentracijos stovyklą²⁹. Perversme dalyvavę kariai savo aktyviais veiksmais ne tik sulaužė duotą priesaiką, bet ir nusižengė įstatymams, nors dauguma jaunesniųjų karininkų ir kareivių buvo suklaidinti deklaruojamo komunistų pavojaus ir raginimo ginti teisėtą valdžią.

Apie gresiančius neramumus tuometinė politinė valdžia ir karinė vadovybė buvo įspėta iš anksto, nes jau spalio mėnesį įvyko pirmieji slapti politikų ir karininkų susitikimai³⁰, o apie galimą karinį perversmą Kaune ir provincijoje atitinkamos valdžios institucijos buvo įspėtos dar jo išvakarėse³¹. Todėl atsakomybė už tai, kad nebuvo imtasi prevencinių priemonių užkardyti gresiančius neramumus, tenka ne tik teisėtai politinei, bet ir karinei vadovybei, kuri ignoravo pavojaus galimybę arba nesikišo į jį, nenorėdama komplikuoti padėties, sulaukti skaudesnių pasekmių.

Perversmo kaltininkais buvo įvardyti menkai organizuoti, negausūs (tuo metu priskaičiuojama iki pusės tūkstančio³²), didesnės įtakos valstybėje neturėję ir politinės

²⁷ Lietuvos Respublikos KAM II karinės apygardos einančio štabo viršininko pareigas plk. [pavardė neįskaitoma] raštas Vyriausiojo štabo viršininkui, 1926-12-14. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 549, l. 8.

²⁸ Lietuvos Respublikos KAM II karinės apygardos štabo viršininko raštas Vyriausiojo štabo viršininkui, 1926-04-28. LCVA, f. 929, ap. 3, b. 549, l. 5.

²⁹ L. Valst., Liaudininkų s-gos suėmimai ir išsiuntinėjimai į Varnius Zarasų apskrity. *Lietuvos žinios*, 1927-02-04, nr. 28 (2345), p. 1.

³⁰ TAMOŠAITIS, M.; SVARAUSKAS, A. Op. cit., p. 109.

³¹ GRINIUS, K. Op. cit., p. 174–175.

³² *Lietuvos komunistų partija skaičiais...*, p. 16, 25–27.

policijos kontroliuojami komunistai, kurie nebuvo pajėgūs tuo metu ir be SSRS žinios sukelti rimto pavojaus³³, ką patvirtino (kontr)žvalgybos duomenys. Tačiau perversmo rytą buvo suimti ir gruodžio 24 d. karo lauko teismo prie 2-ojo pėstininkų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo pulko nuteisti keturi komunarai, *in actu* šeši – Karolis Požėla, Juozas Greifenbergeris, Kazys Giedrys, Rapolas Čarnas, Faivušas Abramavičius ir Ipolitas Šeluga. Jie buvo kaltinami remiantis Karo teismo įstatų ir YVAĮ 14 straipsniais – ginkluoto sukilimo rengimu, bandymu nuversti vyriausybę, priešvalstybiniu veikimu prieš naudai, sudarymu priešvalstybinių organizacijų ir pan., nors rimtų įrodymų trūko, o tikrieji perversmo kaltininkai taip ir liko nenubausti.

Pirmiesiems keturiems komunarams buvo skirta mirties bausmė sušaudant, F. Abramavičiui – sunkiųjų darbų kalėjimo iki gyvos galvos, o I. Šelugai – aštuonerių metų sunkiųjų darbų kalėjimo bausmė³⁴. Pulko ir divizijos vadovybei patvirtinus teismo nutarimą, mirties bausmė karo policijos mokyklos karių, dalyvaujant karo gydytojui ir karo kapelionui, įvykdyta gruodžio 27 d. ankstų rytą Kauno VI forto teritorijoje.

Nagrinėjant šią bylą kariniame teisme, būtinai reikėjo nurodyti YVAĮ 14 str. straipsnio punktą (1 ir 2 p.), pagal kurį buvo kvalifikuojami teisiamų asmenų veiksmai, nes, nenurodžius tiksliai, įstatymo pareikštas kaltinimas netenka teisinės galios. Tikslų įstatymo taikymą atstojo pareikšto kaltinimo formulavimas, kad buvo ruošiasi ginkluotu sukilimu nuversti teisėtą valdžią. Baudžiamoji atsakomybė buvo numatyta už kurstymą sukilti 14 str. 2 punktu, tačiau ji galėjo būti pritaikyta tik tada, kai tai bandoma įvykdyti ginklu. Tačiau byloje nebuvo įrodymų, kad komunistai ruošėsi būtent ginklu nuversti vyriausybę, nors gandų apie tai buvo. YVAĮ 14 str. buvo galima taikyti tik karo padėties atveju, tačiau perversmo metu karo padėtis įvesta nebuvo. Taip pat komunistai buvo amnestuoti pagal 1926 m. liepos 14 d. Amnestijos įstatymą, kuris galiojo dar po valstybinio perversmo, todėl negalėjo būti patraukti atsakomybėn už jau „nurašytą“ veiklą.

Visgi šiai sudėtingai padėčiai sureguliuoti buvo rasta tinkamų teisinių priemonių, sulaukta ir tinkamos tarptautinės bendrijos reakcijos į pasikeitimus. Nors 1926 m. gruodžio įvykiai ištraukė valstybę iš politinio nestabilumo, tačiau vėliau šių įvykių padariniai lėmė rimtą moralinę ir politinę valstybės krizę.

Po karinio perversmo valdžią grąžinus civiliams, karinė vadovybė stengėsi užkirsti kelią galimiems incidentams atsirasti. Buvo ieškoma efektyvių prevencinių iniciatyvų, kurios turėjo padėti dalinių vadams tinkamai reaguoti neramumų ir ekstremalių situacijų atveju. Todėl jau 1927 m. vyriausiasis kariuomenės štabo viršininkas nurodė

³³ ŠKIRPA, Kazys. Liudininkai kalba. *Lietuvių dienos*, 1956 m. gruodis, nr. 10, p. 10.

³⁴ Karo lauko teismo sprendimas. *Lietuvos žinios*, 1926-12-27, nr. 293 (2314), p. 1; Kaip ėjo karo lauko teismas. *Lietuvos žinios*, 1926-12-28, nr. 294 (2315), p. 4.

karinių apygardų ir įgulų viršininkams bei dalinių vadams parengti veiksmingus prevencinius pasiūlymus galimiems ginkluotiems, pirmiausia vidiniams, neramumams užkardyti. Buvo stengtasi parengti kariuomenės naudojimo karinių incidentų metu Laikinojoje sostinėje, tam tikroje teritorijoje (Klaipėdos krašte), miestuose, provincijoje ir pačioje kariuomenėje veiksmų planus, numatyti prevencines priemones. Karinė vadovybė parengė direktyvas, planus, karinių įgulų statusus, instrukcijas įvykus sukilimui, išleistas Vidaus tarnybos statusas³⁵. Tokiais atvejais buvo numatyta įvesti, suderinus su civiline valdžia, apgulos ar karo padėtį, daliniuose turėti teritorinius kovinės parengties padalinius, galinčius greitai ir efektyviai reaguoti, likviduoti teritorinius neramumus – izoliuoti ir nuginkluoti, užtikrinti svarbiausių valstybės karinių ir strateginių objektų apaugą, viešąją tvarką ir saugumą, pasitelkiant valdžiai ištikimus karinius dalinius (pvz., Karo policijos mokyklos karius, Karo mokyklos kariūnus), policiją, šaulius, sukuriant organizacijas ir studentus³⁶.

2.2. 1934 m. birželio 6–7 d. pučas

Visiškai kitaip atsitiko 1934 m. birželio 6–7 d. pučo metu, kai kariuomenės opoziciniams jėgoms nepavyko pasiekti savo tikslų. Jau balandžio–gegužės mėn. valstybės saugumo struktūros įspėjo karinę vadovybę apie galimus neramumus³⁷, tačiau visiškai numalšinti pučą vėlgi pasirodė nebuvo. Yra žinoma, kad buvo sustiprinti policijos postai ir patruliai, kad tarp policininkų ir karių įvyko nedidelių susišaudymų miesto gatvėse, kad kovinės parengties buvo šauliai. Pučo metu netruko konfrontacijos kariuomenės viduje, tarp pučo šalininkų ir policijos, kurios atstovai neramumams nepritarė iš esmės.

Nepavykus pučui buvo sudaryta Ypatingoji tardymo komisija, vyko ikiteisminis tyrimas, pučo rengėjai ir dalyviai buvo suimti, teisiامي³⁸. Birželio 20 d. karo lauko teismas, remdamasis Karinio įstatymo sąvado XXII knygos 146 str., sukilimo vadus 2 ci-

³⁵ Instrukcija dalies veikimo planui išdirbti įvykus kariuomenės dalyje sukilimui, 1927-03-15. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 14–14 ap.; Kas kiekvienam dalies viršininkui turi būti žinotina ginkluotam sukilimui kariuomenėje esant, 1927-03-15. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 16–16 ap.

³⁶ Lietuvos Respublikos KAM Vyriausiojo štabo Operacijų skyriaus viršininko gen. št. plk. ltn. Z. Gerulaičio prašymas I ir II karinių apygardų viršininkams, 1927-03-03. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 7; Lietuvos Respublikos KAM Vyriausiojo štabo Operacijų skyriaus viršininko gen. št. plk. ltn. Z. Gerulaičio nurodymai Kauno įgulos viršininkui, 1927-03-19. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 8–8 ap; Lietuvos Respublikos KAM I karo apygardos viršininko plk. P. Tamašausko aplinkraštis Nr. 354, 1927-03-24. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 12; Kas kiekvienam dalies viršininkui turi būti žinotina ginkluotam sukilimui kariuomenėje esant, 1927-03-15. *LCVA*, f. 929, ap. 3, b. 583, l. 16–16 ap.; *Vidaus tarnybos statusas...*, p. 42–53.

³⁷ Lietuvos Respublikos KAM Vyriausiojo štabo aplinkraštis Nr. 4, 1934-03-08. *LCVA*, f. 929, ap. 1, b. 580, l. 26; RAŠTIKIS, S. Op. cit., p. 286.

³⁸ RUDIS, G. Op. cit., p. 301.

vilius (Stepą Gerdžiūną ir Vytautą Kostą Druskį³⁹) ir liepos 15 d. 3 karininkus (gen. ltn. Petrą Kubiliūną, plk. Juozą Naraką ir plk. Juozą Bačkį) nubaudė mirties bausme, kuri buvo pakeista sunkių darbų kalėjimo (taip pat ir iki gyvos galvos) bausmėmis⁴⁰. Jau kitą dieną S. Gerdžiūnui bausmė pakeista į 10 m., V. K. Druskiui – 11 m. sunkių darbų kalėjimo bausmėmis, o liepos 15 d. gen. ltn. P. Kubiliūnui bausmė pakeista sunkių darbų kalėjimo iki gyvos galvos, plk. J. Narakui – į 15 m., plk. J. Bačkui – 12 m. sunkių darbų kalėjimo bausmėmis⁴¹.

Pasirodžius naujai dar 1934 m. Amnestijos įstatymo redakcijai pučo dalyviai, kitaip nei jo rengėjai, buvo atleisti nuo baudžiamosios, tačiau ne nuo drausminės atsakomybės, o remiantis valstybės Konstitucija ir Amnestijos aktu, Prezidentas turėjo teisę teismo nubaustiems asmenims bausmę pakeisti, sumažinti arba dovanoti.

110

Remiantis 1934 m. liepos 9 d. Respublikos prezidento aktu ir Amnestijos įstatymo 1 str., 23 karininkai jų pačių prašymais buvo išleisti į atsargą, o pasinaudojus minėtais teisės aktais ir Karinio įstatymo sąvado XXIII knygos 34 str., 23 karininkai priverstinai išleisti atsargą, galiausiai, pasitelkus Prezidento aktą ir Amnestijos įstatymo 1 str., dar ir Karinio įstatymo sąvado XXII knygos 192¹ str., 22 karininkai pažeminti į eilinius ir taip pat išleisti atsargą. Įsakymu kariuomenei 6 karininkų pareigos pažemintos, neleidžiant užimti atsakingų ir aukštesnių pareigų, 5 karininkai perkelti į kitus dalinius, paliekant jų priežiūrą aukštesniems viršininkams⁴².

Liepos 10 d. 15 val. Karo kalėjimo VI forto kieme 2-ojo pėstininkų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo pulko 1-osios pėstininkų kuopos karių akivaizdoje įvyko karį žeminanti ceremonija. Dalyvaujant Kauno įgulos dalinių vadams ir įstaigų viršininkams, įgulos viršininkui perskaičius Respublikos prezidento aktą, Kauno karo komendantūros placadjutantas⁴³ kapitonas, pažeisdamas subordinacijos principą, nuo 22 karininkų, pradedant jaunesniuoju leitenantu ir baigiant pulkininku leitenantu, uniformų nuplėšė / nuėmė antpetinius laipsnių ir skiriamuosius ženklus⁴⁴. Nuteistieji pervesti iš karininkų į kareivių kameras.

1937 m. vasario 16 d. pučo organizatoriams Respublikos prezidentas malonės aktais bausmes dovanavo ir iš kalėjimo paleido, kovo 20 d. plk. J. Narakui (Baudžiamoji

³⁹ Stepas Gerdžiūnas – Marijampolės šaulių rinktinės vado padėjėjas; Vytautas Kostas Druskis – buvęs VSD valdininkas.

⁴⁰ Vyriausiajam štabui įsakymas Nr. 5/1. Kaunas, 1934-07-12. LCVA, f. 929, ap. 1, b. 580, l. 66–66 ap.; *Įsakymas kariuomenei*, 1934-08-08, nr. 73, p. 1–2; POVILAITIS, A. Op. cit., p. 17.

⁴¹ Lietuvos Respublikos VRM Valstybės saugumo departamento direktoriaus A. Povilaičio žinios apie sukilimus, pučus ir perversmus Lietuvoje 1918–1940 m., 1939-05-23. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1346, l. 62–63.

⁴² *Įsakymas kariuomenei*, 1934-07-10, nr. 60, p. 9–11.

⁴³ Placadjutantas – komendantūros karininkas, priskirtas įgulos viršininkui arba komendantūros komendantui, jo padėjėjui tarnybiniams pavedimams atlikti, dažniausiai drausmei ir tvarkai palaikyti karinėje ir nekarinėje teritorijoje.

⁴⁴ Birželio 7 d. įvykių pasekmės. *Lietuvos aidas*, 1934-07-12 d., nr. 156 (2123), p. 3; PYRAGIUS, J. Op. cit., p. 69; *Įsakymas kariuomenei*, 1934-07-10, nr. 60, p. 10, § 3.

statuto 28 ir 30 str.), 1938 m. lapkričio 15 d. gen. ltn. P. Kubiliūnui, plk. J. Bačkiui (Baudžiamojo statuto 30 str.) grąžino teises⁴⁵.

Prasidėjusių neramumų akivaizdoje kariuomenės vadovybė gavo tarnybinius pranešimus, kad prasidėjo pučas, tačiau nesiėmė jokių priemonių jam numalšinti – ginti valstybinių ir karinių objektų, neįspėjo įgulos viršininko, karinių dalinių vadų ir įstaiigos viršininkų, nedalyvavo malšinant pučą, nesukilusioms dalims nedavė įsakymo malšinti, o sukilusioms nedavė įsakymo sugrįžti, nesiėmė priemonių padariniams likviduoti. Pučo dalyviai buvo traukiami atsakomybėn už tai, kad be savo tiesioginių viršininkų žinios, prieš viršininkų įsakymus, sukilidinę karininkus sukėlė karius, vykdė savo viršininkų neteisėtus įsakymus, užėmė karinius, strateginius objektus.

Per visą nepriklausomos Lietuvos Respublikos egzistavimo laikotarpį yra žinomas 21 bandymas įvykdyti sukilimą, pučą, perversmą, kurių daugeliui nebuvo lemta įvykti, o opozicinėms jėgoms įvykdyti savo siekius. Juose dalyvavo kariškiai, o konfliktui sureguliuoti neretai būdavo pasitelkiama kariuomenė. Tai buvo 1919 m. rugpjūčio 28–29 d. Lenkijos karinės organizacijos (lenk. *Polska Organizacja Wojskowa*, toliau – POW) ir Panemunės šaulių organizacijos (lenk. *Organizacja Strzelców Naddniemskich*, toliau – OSN) rengtas sukilimas, kuriame dalyvavo nemažai Lietuvos kariuomenės karininkų ir kurio tikslas buvo nuversti Lietuvos vyriausybę, panaikinti besikuriančios valstybės suverenitetą ir inkorporuoti ją į Lenkijos valstybę; 1920 m. vasario 22–23 d. Kauno įgulos kareivių sukilimas, kurį rengė Lietuvos komunistų partija dalyvaujant kariuomenės puskarininkiams, kareiviams ir civiliams tarnautojams, siekiant nuversti Lietuvos valdžią, įvesti sovietinę santvarką ir panaikinti Lietuvos nepriklausomybę; 1926 m. gruodžio 17 d. dešiniųjų (tautininkų ir krikščionių demokratų) politinių grupių ir karių įvykdytas karinis perversmas, siekiant pakeisti Lietuvos vyriausybę; 1927 m. balandžio mėn. Juozo Pajaujo sukilimas, kurį rengė opozicionieriai valstiečiai liaudininkai bei kariai, siekdami sugrąžinti iki perversmo buvusią valdžią, ir šio sukilimo tąsa – rugpjūčio 8–9 d. Tauragės ir Alytaus sukilimai (tolesnė plečkaitininkų karinė avantiūra galėjusi sulaukti ir kaimyninės valstybės karinio puolimo); lapkričio 27 d. karininkų ir krikščionių demokratų rengtas (geriau žinomas kaip plk. Jono Petruičio) sukilimas siekiant pakeisti / sudaryti naują Lietuvos vyriausybę, arba intervencija Respublikos prezidentui; 1929 m. rudenį „Geležinio vilko“ organizacijos narių – patriotiškai nusiteikusių karininkų, šaulių ir civilių – rengtas sukilimas siekiant grąžinti prof. Augustiną Voldemarą ir paskirti jį vyriausybės vadovu bei paskelbti diktatoriumi; 1934 m. birželio 6–7 d. karininkų, nors tarp jų – ir civilių, kurie buvo nepatenkinti tuometinės vyriausybės, saugumo organų veikla, pučas; su minėtu sukilimu susijusio rugpjūčio mėnesio puskarininkų sukilimo dėl ankstesnių ir socialinių-ekonominių veiksnių valstybėje bei kariuomenėje pageri-

⁴⁵ Lietuvos Respublikos VRM Valstybės saugumo departamento direktoriaus A. Povilaičio žinios apie sukilimus, pučas ir perversmus Lietuvoje 1918–1940 m., 1939-05-23. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1346, l. 64.

nimo; spalio mėn. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių voldemarininkų rengtas sukilimas siekiant išsilaisvinti iš kalėjimo ir ginklu nuversti vyriausybę; 1935 m. gruodžio mėn. kitas aktyviosios ir neaktyviosios karinės tarnybos karių, civilių voldemarininkų sukilimas, turint tą patį tikslą – nuversti vyriausybę ir naujos valdžios priešakyje pastatyti prof. A. Voldemarą⁴⁶.

Panašių įtemptų situacijų Lietuvoje, ypač jos kariuomenėje, tikėtasi ir po panašių neramumų kaimyninėse valstybėse, kuriose įtampos situacijoms suvaldyti valstybė pasitelkė kariuomenę, įvedė išimtinį režimą galimiems neramumams mažinti⁴⁷.

1926 m. gegužės 12–15 d. Lenkijoje įvyko maršalo Juzefo Pilsudskio (*Józef Klemens Piłsudski*) organizuotas karinis perversmas dėl politinės ir ekonominės krizės, kuriai me tiek teisėtos valdžios, tiek opozicinių jėgų pusėje veikė kariuomenė, policija, sukarintų organizacijų nariai. Neramumų metu žuvo 215 karių, 164 civiliai ir 920 buvo sužeista⁴⁸. Šių įvykių rezultatas – Lietuvoje paskelbta kovinė parengtis.

Ypatingasis teisinis režimas Lenkijoje buvo numatytas valstybės Konstitucijos ir specialiaisiais įstatymais. Dar 1921 m. kovo 17 d. Lenkijos Respublikos Konstitucijos str. 123–124⁴⁹ ir kiti 1919–1939 m. datuoti teisės aktai pateikia nepaprastosios (lenk. *stan wyjątkowy*)⁵⁰ ir karo padėties (lenk. *stan wojenny*) apibrėžtis ir funkcionavimo

⁴⁶ POVILAITIS, A. Op. cit., p. 9, 13–15, 20–22, 30.

⁴⁷ RAUCH, G. von. Op. cit., pp. 150, 154, 160.

⁴⁸ BRZOZA, C.; SOWA, A. L. Op. cit., s. 281.

⁴⁹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (toliau *DURP*), 1921-06-01, nr. 44, s. 633–658.

⁵⁰ Dekret o wprowadzeniu stanu wyjątkowego [z dnia 2 stycznia 1919 r.] *Dziennik Praw Państwa Polskiego* (toliau *DPPP*), 1919-01-02, nr. 1, s. 2–3; Rozporządzenie Rady Ministrów [z dnia 6 stycznia 1919 r.] *DPPP*, 1919-01-07, nr. 2; Dekret o częściowej zmianie dekretu z dn. 2 stycznia 1919 r. o wprowadzeniu stanu wyjątkowego [z dnia 7 lutego 1919 r.] *DPPP*, 1919-02-08, nr. 14, s. 218–219; Rozporządzenie Rady Ministrów [z dnia 4 kwietnia 1919 r.] *DPPP*, 1919-04-02, nr. 28; Rozporządzenie Rady Ministrów [z dnia 30 czerwca 1919 r.] *DPPP*, 1919-07-02, nr. 53; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 grudnia 1922 r. w przedmiocie zarządzenia stanu wyjątkowego na obszarze stoł. m. Warszawy. *DURP*, 1922-12-18, nr. 110; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 18 grudnia 1922 r. w przedmiocie wykonania zarządzenia stanu wyjątkowego na obszarze m. st. Warszawy. *DURP*, 1922-12-19, nr. 111, s. 1799–1800; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym. *DURP*, 1928-03-17, nr. 32, s. 602–606; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 12 lutego 1931 r. w sprawie określenia właściwości, toku instancji i trybu postępowania władz administracyjnych na obszarze objętym stanem wyjątkowym, wydane co do § 9 w porozumieniu z Ministrem Poczty i Telegrafów. *DURP*, 1931-04-10, nr. 31, s. 441–442; Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym. *DURP*, 1937-03-10, nr. 17, s. 199–202; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1937 r. o toku instancji i trybie postępowania władz przy wykonywaniu przepisów ustawy o stanie wyjątkowym. *DURP*, 1937-06-30, nr. 48, s. 930–931; Zarządzenie Rady Ministrów z dnia 1 września 1939 r. o stanie wyjątkowym. *DURP*, 1939-09-01, nr. 85; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. w sprawie dokonywania zdjęć fotograficznych i filmowych. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1265–1266; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. o pomocniczej służbie bezpieczeństwa. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1267–1268; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Poczty i Telegrafów oraz Przemysłu i Handlu w sprawie unieruchomienia radiostacji krótkofalowych nadawczo-odbiorczych. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1268–1269; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. o

tvarką⁵¹. Šie teisiniai režimai galėjo būti įvesti tiek vidaus (neramumų atveju), tiek išorės saugumui (karo, karo grėsmės atveju) užtikrinti. Jų metu galėjo būti naudojama prievarta, kai buvo būtina užkirsti kelią teisės pažeidimams, sulaukyti juos padariusius asmenis, ir kitais atvejais, saugant, ginant valstybės, visuomenės, asmens teisėtus interesus. Įstatymų numatytais atvejais ir tvarka tiek policija, tiek kariuomenė galėjo naudoti jėgą ir ginklus.

1934 m. Estijoje ir Latvijoje perversmai leido teisėtai valdžiai labiau sustiprinti ir įtvirtinti savo pozicijas. Kovo 12 d. Estijoje įvyko Konstantino Pätso vadovaujamas karinis perversmas, remiamas tiek politinės, tiek karinės vadovybės dėl vidaus padėties (reikalingų konstitucinių reformų) ir deklaratyvios intervencijos iš užsienio. Jame aktyviai dalyvavo kariuomenė, politinė policija, kaitseliitai („Kaitseliit“), dėl to pusę metų visoje valstybėje buvo įvesta karo padėtis⁵². Estijoje ji buvo numatyta valstybės konstitucijoje, įvesta dar Laisvės kovų metu (1918–1920), perversmo išvakarėse – 1933 m. rugpjūčio–spalio mėn.⁵³, tačiau jos galiojimas buvo pratęstas, nes 1935 m. gruodžio 8 d. Estijos išsivadavimo karo dalyvių sąjungos nariai (vapsai) rengė perversmą⁵⁴, nukreiptą prieš prezidentą, vyriausybę, kariuomenės vadovybę⁵⁵. 1938 m. rugsėjo 10 d. pakartotinai buvo įvesta karo padėtis⁵⁶.

1934 m. taip pat kovo mėn. Kārlis Ulmanis Latvijoje ėmėsi organizuoti perversmą, kuris rėmėsi jėgos struktūromis – kariuomene, policija, aizsargiais („Aiszargi“). Pats perversmas įvyko iš gegužės 15 į 16 d., kai vos per porą valandų buvo perima visa

ochronie i utrzymaniu prawidłowego działania środków komunikacyjnych i środków łączności wraz z przynależnymi urządzeniami urzędów i instytucji rządowych i samorządowych. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1269; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. wydane w porozumieniu z ministrami: Spraw Wojskowych, Skarbu, Komunikacji, Rolnictwa i Reform Rolnych, Przemysłu i Handlu oraz Poczty i Telegrafów o ochronie zakładu i przedsiębiorstw, których normalna działalność leży w interesie publicznym. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1270–1271; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. o przebywaniu i zachowaniu się w miejscach publicznych oraz o używaniu odznak i mundurów. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1271–1272; Rozporządzenie wyjątkowe Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 1 września 1939 r. w sprawie wyrobu broni, amunicji, materiałów wybuchowych oraz innych narzędzi i substancji, mogących służyć do napaści i obrony. *DURP*, 1939-09-02, nr. 88, s. 1272; Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 września 1939 r. o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o ochronie lasów nie stanowiących własności Państwa. *DURP*, 1939-09-03, nr. 89, s. 1276–1277.

⁵¹ Ustawa z dnia 25 lipca 1919 r. w przedmiocie zapewnienia bezpieczeństwa Państwa i utrzymania porządku publicznego w czasie wojny. *DPPP*, 1919-08-01, nr. 61, s. 641–643; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 stycznia 1928 r. o stanie wojennym. *DURP*, 1928-01-28, nr. 8, s. 107–111; Rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych z dnia 8 lipca 1937 r. w porozumieniu z Ministrami: Komunikacji i Skarbu w sprawie wykonania ustawy z dnia 27 marca 1920 r. o kolejach w czasie wojny lub grożącego Państwu niebezpieczeństwa. *DURP*, 1937-07-22, nr. 55, s. 1109–1110; Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym. *DURP*, 1939-06-30, nr. 57, s. 889–891.

⁵² RAUN, T. U. Op. cit., pp. 118–119; VALGE, J. Op. cit., p. 792.

⁵³ БАЛГЕ, Я. Op. cit., c. 94.

⁵⁴ ILMJÄRV, Magnus. 1934 m. kovo 12 d. valstybės perversmas Estijoje – vidaus ir išorės veiksniai. In *Lietuvos III Seimas...*, p. 143, 146.

⁵⁵ B. Dailidės telegrama į Kauną, 1935-12-08. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1649, l. 1.

⁵⁶ VARRAK, T. Op. cit.

valdžia ir pusei metų įvesta karo padėtis⁵⁷ – pratęsta iki 1938 m. vasario 15 d.⁵⁸ Tačiau perversmas Latvijoje buvo labiau policinis nei karinis, nes daugiausia veikė policija, šauliai, kurie vykdė perversmininkų užduotis, o kariuomenė buvo pasitelkta *force majeure* aplinkybėms⁵⁹. Panašiai kaip Lietuvoje naujoji valdžia susidorėjo su savo politiniais oponentais, kurių per kelis šimtus buvo įkalinta centriniame Rygos kalėjime arba Liepojos koncentracijos stovykloje.

1926 ir 1934 m. įvykiai minėtose valstybėse rodė daugelio kitų Europos kraštų – Italijos, Portugalijos, Vokietijos, Austrijos, Bulgarijos ir Balkanų valstybių patirtis. Šiose valstybėse skyrėsi tik politinių režimų turinys ir prievartos, represijų mastas, tačiau visur buvo apribotos atstovaujamosios institucijos, ypatingas galias įgijo karinės struktūros, o politinė valdžia buvo pagrįsta autoritarizmu⁶⁰.

114

Minėtose Baltijos valstybėse dar iki perversmų vyko jų konstitucijų reformos, mėginata pertvarkyti valstybės valdymą, kurio metu ir kilo perversmai⁶¹. Perversmai Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje, išskyrus Lenkiją, nepareikalavo aukų ir vyko sklandžiai, be ginkluoto pasipriešinimo.

Išvados

1. Sukilimas, pučas, perversmas, demonstracija, riaušės, maištas, streikas, provokacija, diversija, teroro aktas buvo valstybės vidinių neramumų išraiškos formos. Jų metu vidaus ir išorės saugumą užtikrino bei tvarką palaikė valstybės jėgos struktūros (saugumas, kariuomenė, policija, teismai ir prokuratūra), padedant sukarintoms (Lietuvos šaulių sąjunga) ir visuomeninėms (ateitininkai, neolitanai, skautai) organizacijoms.

2. Teisinis kariuomenės naudojimo reguliavimas neramumų valstybės viduje metu buvo pagrįstas nacionaline teise – konstituciniais įstatymais (Lietuvos valstybės konstitucijomis), specialiaisiais įstatymais (Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais, Nepaprastojo meto įstatymais), įstatymo įgyvendinamaisiais teisės aktais (įsakymais kariuomenei, Kauno įgulos, Laikinoju įgulos ir Vidaus tarnybos statutais, Vyriausiojo kariuomenės štabo aplinkraščiais ir direktyvomis bei kariuomenės taisyklėmis). Nacionalinė teisė, taikyta vidiniams neramumams sureguliuoti, užtikrino asmenų

⁵⁷ Lietuvos Respublikos URM pasiuntinybės Latvijoje pranešimas URM Politikos departamento direktoriui S. Lozoraičiui, 1934-05-21. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1888, l. 312–313; Martial law in Latvia. *The Barrier Miner*, 1934-05-18, vol. XLVII, no. 13981, p. 3.

⁵⁸ ЖАГАРС, Э. Op. cit., c. 59–77.

⁵⁹ PLAKANS, A. Op. cit., p. 133; *Apvėrsums. 1934. gada 15. maija...*

⁶⁰ ŽILYS, J. Op. cit., p. 214–215.

⁶¹ BUTKUS, Z. Op. cit.

teises ir apsaugą, o patys neramumai neišaugo į didelio masto karinius neramumus, turinčius (ne)tarpautinio ginkluoto konflikto požymių.

3. Atkurtos Nepriklausomos Lietuvos Respublikos (1918–1940) funkcionavimo metu sukilimai, pučai, perversmai buvo pagrindinės įtampos situacijoms, kurioms reguliuoti buvo pasitelkiama pagrindinė valstybės karinė jėga – kariuomenės daliniai, kariniai teismai ir karinė prokuratūra, karo policija, karo kalėjimas ir drausmės dalis bei karinės areštinės.

4. Vidinių neramumų Lietuvoje metu kilo 21 bandymas įvykdyti sukilimą, pučą, perversmą, o 1926 m. ir 1934 m. įvykiai Lietuvoje buvo ne tik Baltijos valstybėse vykusių neramumų, bet ir viso Vidurio Rytų Europos bendro konteksto dalis: 1926 m. kariniai perversmai įvyko Lenkijoje ir Lietuvoje, o 1934 m. perversmai ir pučai – Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tačiau tik 1926 m. karinis perversmas Lietuvoje buvo įvykdytas sėkmingai, o 1934 m. pučas Lietuvoje – avantiūristinis kariuomenės mėginimas įvykdyti karinį perversmą, karinė demonstracija. Tačiau kariuomenė visose Baltijos valstybėse neramumų metu buvo panaudota neteisėtai valdžiai perimti ir buvo viena iš autoritarinį režimą palaikančių garantų.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

Apvērsums. 1934. gada 15. maija notikumi avotos un pētījumos. Sast. Ēriks JĒKABSONS, Valters ŠČERBINSKIS. Rīga, 2012.

BRZOZA, Czesław; SOWA, Andrzej Leon. *Historia Polski 1918–1945.* Kraków, 2006.

BUTKUS, Zenonas. Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 69–82.

EIDINTAS, Alfonsas. *Kazys Grinius. Ministras pirmininkas ir prezidentas.* Vilnius, 1993.

ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius.* Vilnius, 2000.

ILMJĀRV, Magnus. 1934 m. kovo 12 d. valstybės perversmas Estijoje – vidaus ir išorės veiksniai. In *Lietuvos III Seimas – 1926–1927 išbandymų metai* (Lietuvos valstybingumo paveldas, t. 2). Sud. Saulius KAUBRYŠ, Arūnas VYŠNIAUSKAS. Vilnius, 2013, p. 142–151.

KUODYS, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009.

PLAKANS, Andrejs. *The Latvians: A Short History.* Stanford, CA, 1995.

RAUCH, Georg von. *The Baltic States: the Years of Independence, 1917–1940: Estonia, Latvia, Lithuania.* New York, NY, 1995.

RAUN, Toivo U. *Estonia and the Estonians.* 2nd Ed. Stanford, CA, 1991.

RUDIS, Gediminas. Petro Kubiliūno malonės prašymai (1934–1937). *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997. Vilnius, 1998, p. 300–330.

STOLIAROVAS, Andriejus. *Lietuvos Respublikos kariniai teismai 1919–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2012.

TAMOŠAITIS, Mindaugas; SVARAUSKAS, Artūras. *Nuo Kazio Griniaus iki Antano Smetonos. Valdžios ir opozicijos santykiai Lietuvoje 1926–1940 metais.* Vilnius, 2014.

VALGE, Jaak. Foreign Involvement and Loss of Democracy, Estonia 1934. *Journal of Contemporary History*, 2011, vol. 46, no. 4, pp. 788–808.

- VARRAK, Toomas. Estonia: Crisis and 'Pre-Emptive' Authoritarianism. In *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*. Ed. by Dirk BERG-SCHLOSSER, Jeremy MITCHELL. Houndmills-Basingstoke, 2000, pp. 106–128.
- ŽILYS, Juozas. Latvijos Republikos Konstitucija (*Satversme*). In BACEVIČIUS, Vaidotas; BEINORAVIČIUS, Darius; BIRMONTIENĖ, Toma et al. *Konstitucinio reguliavimo įvairovė*. Vilnius, 2006, p. 207–272.
- ВАЛГЕ, Яак. Содействовала ли Москва государственному перевороту в Эстонии 1934 г.? *Новейшая история России*, 2013, № 2, с. 92–114.
- ЖАГАРС, Эрик. Фашистский переворот 15 мая 1934 года. In *Латвия на грани эпох*. Т. II. Ред. Любовь ЗИЛЕ, Имантс ДАУДИШ, Элмарс ПЕЛКАУС. Рига, 1988, с. 59–77.

INTERNAL DISTURBANCES IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA, 1919–1940

Andriejus Stoliarovas

Summary

In the 1920s and 1930s, various European countries experienced quite a few cases of internal disturbances, and the events of 1926 and 1934 in Italy, Portugal, Germany, Austria, Bulgaria, and the Balkan countries stand out in this context. East-Central European countries were no exception: the legitimate political authority would respond to anti-state political activities by the opposition with force, and would use troops.

The existence of the First Republic of Lithuania was characterised by various internal disturbances and emergencies; they were dealt with by troops, military courts and the military prosecutor's office, the military police, war prisons, penal units and military custody. Altogether, over the period 1918 to 1940, about two dozen attempts at an uprising, a putsch, or a coup were recorded; however, only in one case, the coup of 1926, did a coup's organisers and opposition forces manage to achieve their aims.

The police were used to control internal disturbances, such as demonstrations, riots, rebellions, strikes, provocations, sabotage, terrorist attacks, and emergencies (the rescue of people and property in cases of fire and flood, or the search for criminals). The army, which was ready for action all through the tense situation, and in which discipline and order were tightened up, was seldom called in in such cases. However, only the army, assisted by security agencies, the police, the courts of law and the prosecutor's office, and paramilitary (the Lithuanian Riflemen's Union) and public organisations (*Ateitininkai*, Neo-Lithuanians, and the Scouts), were used to protect state sovereignty, territorial integrity and constitutional order, and to ensure public order. This applied in cases of internal disturbances, such as rebellions, putsches and coups.

The possibility of dealing with internal (and particularly armed) disturbances with military force was regulated by the basic provisions of the Fundamental Principles of the Temporary Constitution of 2 November 1918, the Lithuanian constitutions of 1922 and 1928, the Lithuanian Constitution of 1938, the Extraordinary State Protection Statute, the

Emergency Law, orders to the army, circulars and directives from the Chief Armed Forces Staff, the Interim Crew Statute of 1920, and the Internal Service Statute of 1932, as well as army instructions and rules.

Unlike most European countries (including Poland), Lithuania, like Estonia and Latvia, was one of the few countries where internal disturbances resulted in a minimal number of casualties, and the military and police coups in 1926 and 1934 ended without bloodshed. During these and other state-level incidents, exceptional measures were taken in order to control events, including using the army in compliance with the principles of legal control; legitimate and targeted actions were intended to restore law and order in the state, and to stabilise the situation.